

Marcel Verburg

*Geschiedenis van
het Ministerie van Justitie*

1945-1971

NA DE OORLOG

Boom – Amsterdam

Afbeelding omslag: Het beeld van Vrouwe Justitia
op het voormalige gerechtsgebouw in Rotterdam
aan de Noordsingel (ANP XTRA / Roos Koole)
Omslagontwerp: Bas Smidt, Den Haag
Vormgeving binnenwerk: Doe. Reclame, Hillegom

© 2022 Marcel Verburg

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde
uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd,
opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand,
of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch,
mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier,
zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.
Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bijvoorbeeld
een (digitale) leeromgeving of een reader in het onderwijs
(op grond van artikel 16, Auteurswet 1912)
kan men zich wenden tot Stichting Uitgeversorganisatie
voor Onderwijslicenties,
Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-uvo.nl.

*No part of this book may be reproduced in any way whatsoever
without the written permission of the publisher.*

ISBN 9789024438129

NUR 680

www.boomgeschiedenis.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

INHOUDSOPGAVE

Woord vooraf	7
1. Afwikkeling, 1945-1948	9
2. Nieuw begin, 1945-1948	49
3. Blijvende aandacht voor de oorlog, 1948-1952	97
4. Zwaar werk, 1952-1959	171
5. Signalen van vernieuwing, 1959-1965	245
6. Ambtenaren in de jaren zestig	289
7. Grenzen aan recht, 1965-1971	311
8. Besluit	371
Noten	375
Personenregister	414
Fotoverantwoording	423

Voor Mieke (1949-2020)

C'est une chanson qui nous ressemble,
Toi tu m'aimais, moi je t'aimais
Et nous vivions, tous deux ensemble,
Toi qui m'aimais, moi qui t'aimais

Uit: *Les feuilles mortes*
door Jacques Prévert

WOORD VOORAF

Dit boek gaat over de eerste kwarteeuw na de Tweede Wereldoorlog. Het was een tijd waarin het departement van Justitie niet meer in het pand aan Plein 2b in Den Haag paste. Toch bleef het gebouw, dat later het kerndepartement ging heten, ook van dit boek weer het middelpunt. De minister met zijn politieke verantwoordelijkheid is de spil van het kerndepartement. Natuurlijk komen ook de buitendiensten in dit boek voor, maar ze figureren slechts zelden op het hoofdtoneel.

Het werk aan dit boek was nu en dan moeizamer dan dat aan de vorige delen. Door verschillende oorzaken – gebrek aan werkruimte, onbetrouwbare betonvloeren, slechte inventarisatie, ontoegankelijkheid, vernietiging van archieven, het Nationaal Archief, de coronapandemie – zijn voor dit boek soms vreemde paden betreden. Het is dan ook een wat ander boek geworden dan de vorige delen.

Geschiedschrijving zou een verhaal behoren te zijn. Liefst één verhaal over een ontwikkeling. Zo kan men de strijd tegen het water beschrijven met het bouwen van dijken, het inpolderen van land, het bouwen van windmolens, de storm van 1953, het Deltaplan en de afsluiting van de laatste zeegaten.

Zo'n geschiedenis is overzichtelijk. Maar van het ministerie van Justitie is zo'n geschiedenis niet te schrijven. Het beschrijven van een ontwikkeling naar een bepaalde uitkomst blijft vooral beperkt tot uitbreidingen van het werk van het ministerie, veroorzaakt door toename van de bevolking en van het wegverkeer. Men zou er ook nog toe kunnen rekenen de totstandkoming van een nieuw Burgerlijk Wetboek. Maar dat proces, begonnen in 1947, is nu nog steeds niet afgerond.

Justitie is al sinds mensenheugenis een incidentenministerie of -departement. De geschiedenis van het ministerie van Justitie is een verzameling van verhalen. Wordt er dan geen beleid gemaakt? Jawel, maar vaak naar aanleiding van een incident. En die incidenten hebben meestal te maken met mensen. Het zijn dan ook vaak casus die in dit boek de revue passeren. Maar dan

wel casus die inzicht bieden in wat normaal en wat niet normaal gevonden werd op het ministerie. Voorvallen ook die lijken op wat we nu meemaken of juist voorvallen die sterk van de hedendaagse voorvallen afwijken. En of het nu gaat om een dronken officier van justitie achter het stuur of om een minister die zich afvraagt of hij onder het Verdrag van New York nog wel over Moffen mag spreken, of het gaat over drugs of over echtscheiding, in elk geval gaat het steeds weer over mensen.

Want zowel geschiedenis als recht gaat over mensen. De jurist Petit herinnerde zich in 1954 van de colleges van zijn leermeester Meijers «hoe hij opmerkte, dat de geschiedenis teveel werd opgevat als die van gemeenschappen en stromingen, en te weinig als die van personen».

En Arjen Lubach schreef in 2020 in zijn boek *Stoorzender*: «Ik ben zelf nooit zo snel geneigd om iets over generaties of tijdgeesten te beweren. Vaak zijn het holle generalisaties die achteraf worden opgelegd door historici die liever verbanden forceren dan verhalen horen.»

Waarvan akte.

Bij de totstandkoming van dit boek werd ik bijgestaan door een begeleidingscommissie. Die stond onder de bezielende leiding van prof.dr. J.Th.J. van den Berg. Leden waren voorts mr. J.E. Biesheuvel-Vermeijden, dr. M.T. Croes, prof.dr. L.E. de Groot-van Leeuwen, dr. A.C.M.W. van Kessel, prof.mr. E.J.H. Schrage en dr. R.K. Visser. De laatste vergadering van de commissie vond plaats in een wegens de corona-epidemie uitgestorven ministerie van Justitie en Veiligheid. Voorts werden de hoofdstukken gelezen en beoordeeld door dr. A.G. Bosch, in 1998 lid geworden van de begeleidingscommissie geschiedschrijving, de laatste jaren werkzaam als buitenlid. Ik ben hun allen dankbaar voor hun steeds positieve en opbouwende opmerkingen en kritiek.

En dan bedank ik mijn allerliefste Mieke, die mij op 2 oktober 2020 ontviel. Zij begeleidde sinds 1996 niet alleen al mijn werk maar ook heel mijn leven.

Marcel Verburg
Zoetermeer, mei 2022

HOOFDSTUK 1

AFWIKKELING 1945-1948

Wat was de Vrede mooi,
Toen het nog Oorlog was!¹

Inleiding

De spreuk hierboven is scherp, maar daarom nog niet minder waar. Bij Nederlandse ambtenaren en ministers in het Londen tijdens de Tweede Wereldoorlog zoals Van Heuven Goedhart, Burger en Van Angeren leefde het verlangen om na de oorlog de rechtsstaat en de democratie zo spoedig mogelijk te doen herleven. Grof geschetst is dat volgens de meeste bestaande literatuur ook gebeurd. Maar dat is dan wel veel te simpel geschetst. Zoals het regentschap van koningin Emma, van 1890-1898, een eeuw lang bijna onbeschreven bleef, zo heeft de periode tussen bevrijding en herstel van de rechtsstaat na de Tweede Wereldoorlog nog steeds weinig aandacht gekregen. Te weinig. Veel te weinig.

Maar laten we kort stilstaan bij wat we wel weten.

Toen op 10 mei 1940 het Duitse geweld over Nederland heen rolde, kwam het toch nog onverwacht. Slechts enige uren van tevoren was de secretaris-generaal van het departement van Justitie ingeseind over de op handen zijnde inval, en midden in de nacht overschreden de eerste Duitse troepen in Limburg de grens.

De Nederlandse verdediging tegen de Duitsers hield maar een paar dagen stand. Op 14 mei capituleerde Nederland. Koningin Wilhelmina was toen al uitgeweken naar Engeland, gevolgd door de rest van de regering. Ook minister van Justitie mr. P. Gerbrandy en zijn secretaris-generaal mr. J.R.M. van Angeren kwamen per schip in Engeland aan. Zij hebben in Londen een klein departement van Justitie opgericht dat tot het einde van de oorlog heeft bestaan. Daar werden maatregelen getroffen om het in het buitenland verblijvende Nederlandse kapitaal – onder meer koopvaardij schepen die zich niet in Nederland bevonden toen het land bezet werd – te vrijwaren van

inbeslagname door de Duitsers, om Nederlandse burgers buiten bezet gebied te helpen, om mee te helpen aan de bevrijding van het bezette Nederland en om wettelijke regelingen te maken voor na de oorlog. Die laatste regelingen waren onder andere bedoeld om mensen te straffen die tijdens de oorlog in meer of mindere mate met de vijand hadden gecollaboreerd.

In Nederland bleef intussen het departement van Justitie, dat sinds de jaren tachtig van de voorafgaande eeuw aan het Plein 2B in Den Haag zetelde, aan het werk. Het departement werd geleid door mr. J.C. Tenkink, die bij het vertrek van de regering de opdracht had gekregen om tijdens de afwezigheid van minister en secretaris-generaal de leiding van het departement op zich te nemen. Dat heeft Tenkink onder de Duitse bezetting gedaan totdat hij zijn werk onmogelijk voelde worden en hij in maart 1941 zijn ontslag vroeg. Nadat vervolgens het ambt van secretaris-generaal drie maanden was waargenomen door Justitieambtenaar en raadadviseur mr. J.P. Hooijkaas werd door de Duitse overheid per 1 juli 1941 een nieuwe secretaris-generaal van Justitie benoemd: dr. J.J. Schrieke, een overtuigd nationaalsocialist en aanhanger van de Duitsers. Schrieke is tot het eind van de oorlog secretaris-generaal van Justitie gebleven.

Naarmate de tijd vorderde, vreesden de Duitsers dat de geallieerden een landing op de kust bij Den Haag zouden uitvoeren. Daarom werd besloten de departementen uit Den Haag weg te halen. Zo verhuisde in februari 1943 het departement van Justitie naar Apeldoorn, waar het onderdak vond in een schoolgebouw en enige daar in de buurt gelegen villa's. Het departement bleef onder de leiding staan van Schrieke die naar Apeldoorn meeverhuisde. Ook ambtenaren verhuisden veelal naar Apeldoorn. En wie niet naar Apeldoorn verhuisde, verbleef er in elk geval door de week, om in het weekeinde met de trein naar Den Haag te reizen. Die laatste mogelijkheid verviel toen de spoorwegen, op last van de Nederlandse regering in Londen, gingen staken.

Toen in september 1944 de geruchten over een zeer spoedige bevrijding vanuit het zuiden de ronde deden, sloegen vele Duitsgezinden op de vlucht, sommige naar Duitsland, andere naar Groningen. Nadat de geruchten onjuist gebleken waren, keerde menig Duitsgezinde weer terug. Uiteindelijk werd Apeldoorn, waar het departement van Justitie gevestigd was, in april 1945 bevrijd. Den Haag, waar nog slechts een paar Justitieambtenaren werkten, werd gelijk met de rest van Nederland op 5 mei 1945 bevrijd.

Schrieke vertrekt, Hooijkaas neemt over

Begin april 1945 verliet Schrieke Apeldoorn. De leiding over het departement liet hij over aan Hooijkaas. Schrieke dook onder in Den Haag en dook kort na de bevrijding, op 17 mei, weer op om zich aan te geven bij de Haagse politie. Tot zijn geluk werd hij aanvankelijk vastgehouden in het huis van bewaring. Pas later werd hij naar de cellenbarak te Scheveningen overgebracht. De erge mishandelingen van gevangenen in de Scheveningse gevangenis heeft hij zo ontgaan.

J.J. Schrieke, secretaris-generaal van Justitie 1941-1945

Op 19 maart 1946 diende zijn zaak voor het Bijzonder Gerechtshof in Den Haag. Aanklager, bij het Bijzonder Gerechtshof procureur-fiscaal genoemd, was mr. J. Zaaijer. Zes punten werden Schrieke met name ten laste gelegd, waaronder de poging die hij in 1941 had gedaan om leden van de marechaussee zover te krijgen dat zij zich inschreven voor dienst aan het Oostfront, en zijn rol bij het ontslag van raadsheer in de Hoge Raad mr. J. Donner.

Vooraf wilde procureur-fiscaal Zaaijer hem veroordeeld zien wegens zijn foute houding in het algemeen. Zaaijer eiste de doodstraf. Op 2 april werd Schrieke ter dood veroordeeld. Hij ging vervolgens in beroep. Voor de Bijzondere Raad van Cassatie meende advocaat-fiscaal mr. G.E. Langemeijer dat alle aanklachten bewezen waren. Hij concludeerde dat de doodstraf terecht was uitgesproken, maar zei dat hij zich ook kon voorstellen dat het staatshoofd welwillend zou reageren op een gratieverzoek van de veroordeel-

de wegens zijn vroegere verdiensten voor Nederlands-Indië en het feit dat Schrieke zijn functie als secretaris-generaal niet te eigen bate had gebruikt.

Op 22 juli 1946 veroordeelde de Bijzondere Raad van Cassatie Schrieke tot twintig jaar gevangenisstraf. Gratie van de doodstraf was dus niet nodig. In oktober 1955 werd hij voorwaardelijk in vrijheid gesteld waarna hij zich in het Gelderse Ede vestigde. Daar overleed hij op 15 april 1976.²

Maar laten we terugkeren naar het moment waarop Schrieke Apeldoorn verliet, op 5 april 1945. Op die donderdag, de donderdag na Pasen, meldde referendaris J.H. Swenne, hoofd van het algemeen secretariaat, telefonisch aan Hooijkaas dat Schrieke op dienstreis was. Swenne liet daarbij blijken er zeker van te zijn dat Schrieke niet meer terugkwam. Maar Hooijkaas en Swenne opereerden voorzichtig. Het zou pijnlijk zijn als Hooijkaas de afdelingschefs inlichtte over het vertrek van Schrieke, en de secretaris-generaal de volgende dag weer achter zijn bureau zou zitten. Hooijkaas liet Swenne daarom onderzoeken of er dringende zaken waren; zo niet, dan zou Hooijkaas tot maandag wachten met het inlichten van de chefs en met het op zich nemen van het bewind over het departement.³ Maandagochtend vroeg werd Hooijkaas opgebeld door mr. J.S. Korteweg, directeur-generaal van het Gevangeniswezen, aan wie hij meteen vertelde dat er om 11.30 uur een vergadering van de afdelingschefs zou zijn.

Een van de zeldzame foto's van mr. J.P. Hooijkaas, hier als hoogleraar te Utrecht

Het was dus op maandag 9 april dat Hooijkaas in Apeldoorn het bewind op zich nam. Op donderdag 12 april ontstond er grote onrust op het departement: in de verte waren schoten te horen en de meeste ambtenaren waren thuisgebleven. Slechts een handjevol mensen was op het werk komen opdagen. Toen de ambtenaren vrijdags naar huis gingen, namen ze volgens secretarieambtenaar W.H.J.C. van Gessel afscheid van elkaar met een handdruk en: «Tot maandag in bevrijd Nederland».⁴

Op die vrijdag 13 april vielen voor het eerst granaten in de uitgestrekte gemeente Apeldoorn. In het daarop volgende weekend gebeurde niets. Op dinsdag 17 april, 's morgens om half zeven, hoorde Hooijkaas dat de Engelsen in Apeldoorn waren. Hij ging toen naar het departement om orde op zaken te stellen. Nu de Engelsen er waren, was de volmacht van Schrieke uitgewerkt en behield Hooijkaas het bewind over het departement alleen nog maar in afwachting van de Nederlandse autoriteiten. De jurist Hooijkaas hield de juridische basis voor zijn optreden nauwlettend in de gaten.

Van Gessel, die net als de meeste Apeldoorners de laatste dagen grotendeels in de kelder van zijn woonhuis had doorgebracht omdat er in de buurt van Apeldoorn voortdurend veel gevechtswuur te horen was, hoorde het die ochtend om zes uur, toen een buurjongetje aanbelde met het nieuws: «Meeneer, we zijn vrij!»

De aankomst van Ter Veer

Die dinsdag 17 april 1945, de dag van de bevrijding van Apeldoorn, besloten de afdelingschefs, in vergadering bijeen, om de ambtenaren die door Schrieke om politieke redenen benoemd waren, opdracht te geven hun werk te staken. Dat besluit betrof drie ambtenaren: dr.mr. W.M. Westerman, mr. J.J.P. Valeton en mr. J.H. Koolschijn.

Op donderdag 19 april, om vijf uur in de middag, kwam de 46-jarige kolonel mr. B.I.A.A. ter Veer in Apeldoorn aan. Deze Haagse kantonrechter had eind augustus 1944 in een buitenhuisje bij Breda verbleven, de stad waar hij eerder kantonrechter en ambtenaar van het OM was geweest. Toen het Zuiden bevrijd was, kon hij niet terug naar het nog bezette Den Haag. Generaal H.J. Kruls, chef-staf van het Militair Gezag, trok hem daarop aan bij dat onderdeel, dat tijdelijk de macht in Nederland in handen zou houden, waar Ter Veer de juridische zaken onder zich kreeg. Hij kreeg een machtiging van de Nederlandse regering om zich direct na de bevrijding van Apeldoorn over het departement van Justitie aldaar te ontfermen.⁵

Op de dag van Ter Veers aankomst, twee dagen nadat Apeldoorn bevrijd

was, waren op last van de militaire commissaris alle gebouwen van het departement van Justitie in Apeldoorn gesloten. Diezelfde dag sprak Ter Veer met Hooijkaas, aan wie hij vroeg een bijeenkomst met de afdelingschefs te beleggen voor de volgende ochtend om 10 uur. Die vergadering vond plaats in het pand van de 6e Afdeling, Boszichtlaan 4.

De zuivering, zo zei Ter Veer de volgende ochtend tijdens zijn speech voor de vergadering van hoge ambtenaren, die door mevrouw M.F. van Rossen, secretaresse van het departementshoofd, werd genotuleerd, had zijn hoogste prioriteit:

«Ik heb u hier bij elkander en nu zult u zich wellicht afvragen: “Moeten wij niet gezuiverd worden?” Dat ligt natuurlijk voor de hand. Maar ik meende goed te doen de Hoofden van de Afdelingen in de eerste plaats bij elkaar te roepen. Ik wil er nog bij zeggen, dat aan de betrouwbaarheid van de heeren niet is getwijfeld, ook niet door den heer Van Angeren, met wien ik Vrijdag en Zaterdag langdurig heb gesproken en van wien ik de groeten aan de heeren ambtenaren en dames ambtenaressen moet overbrengen, voorzoover zij dit waardig zijn.»⁶

Ter Veer legde uit dat er een zuiveringscommissie ingesteld zou worden die – daar was iedereen het over eens – het beste kon bestaan uit Justitieambtenaren. Die commissie, opgericht op 21 april, ging vrijwel onmiddellijk aan de slag, waarmee een aanvang werd gemaakt met de naoorlogse reconstructie van het departement van Justitie.

Een maand later, op dinsdag 22 mei 1945, kwam mr. J.C. Tenkink, de waarnemend secretaris-generaal die in maart 1941 het toen nog in Den Haag gevestigde departement had verlaten, voor het eerst in Apeldoorn voor besprekingen en voor de officiële heropening van het departement.⁷ In een gesprek met de afdelingshoofden sprak hij zijn zorg uit over de grote aantallen na de bevrijding gearresteerden in het inmiddels geheel bevrijde Nederland. Zo zat het Haagse huis van bewaring helemaal vol met politieke delinquenten. Volgens mr. H.J. Woltjer, hoofd van de 2e Afdeling (Publiekrecht), was de enige oplossing een ruime algemene gratie waarbij de lichte gevallen naar huis werden gestuurd. Tenkink sprak over het vrijlaten van lichte gevallen van NSB'ers. Hij zou zaterdag terugkomen voor verder overleg. Op 23 mei, daags na dit eerste bezoek van Tenkink, was de gedwongen vakantie van de ambtenaren afgelopen, ging men weer aan het werk en kon men tegelijk beginnen met de voorbereiding van de terugkeer naar Den Haag.

Den Haag bevrijd

Nu we uitvoerig stil hebben gestaan bij het departement van Justitie in Apeldoorn, gaan we nog even terug naar het deel van het departement dat het laatst bevrijd werd, zelfs nog na Apeldoorn: het statige departementsgebouw aan Plein 2B in Den Haag.

Wie zaten daar aan het eind van de oorlog? In elk geval de Sicherheitsdienst en daarnaast, in het complex van de Tweede Kamer, nog drie Justitieambtenaren: de heren A. Vermaas, bibliothecaris, en J.Th.N. Voermans, bode, en mejuffrouw M.E. Ehnle, werkzaam bij het Bureau Agenda, index en archief. Verder waren in het gebouw van de Tweede Kamer nog de reclasering en het centraal testamentenregister ondergebracht.

Het Departement van Justitie aan het Plein in Den Haag, circa 1958

Van Gessel, die de bevrijding in Apeldoorn meemaakte, heeft op grond van de getuigenis van collega-ambtenaren het volgende over de bevrijding in Den Haag opgetekend.⁸

«Op een middag in het begin van mei 1945 stonden de Duitsers voor het departement van Oorlog met hun fietsen voor vertrek gereed. Een oude juffrouw, gewapend met een parapluie, had post gevat bij de zware boom, die destijds nog vóór bedoeld departement stond en het Plein sierde. Uit de manier waarop zij met haar parapluie stond te gesticuleren en de woorden die zij daarbij uitte, was wel duidelijk af te leiden, dat zij veel *Schadenfreude* had over dit gedwongen vertrek van de bezetters.

Aan de andere zijde van het Plein, bij de ingang van een bloemenwinkel, zat een der achtergebleven ambtenaren op een jutezak vol spanning te wachten op het moment, dat hij ‘zijn’ departement weer in bezit zou kunnen nemen. Zijn blikken waren onafgewend op ons gebouw gevestigd. Een grote menigte was op het Plein aanwezig. Zodra de Duitsers met de fietsen de benen genomen hadden, spoedde hij zich met zijn jutezak naar het departement, en haalde de vlag, die in de zak verborgen zat, daaruit te voorschijn. Aan de toenmalige secretaris-generaal van Buitenlandse Zaken, die de gebouwen op het Plein kwam overnemen, deelde hij mede wat hij in zijn zak en in zijn schild voerde. Bezwaar bestond er niet tegen en, na deze autoriteit gelukkigewest te hebben met de bevrijding, rende hij naar de zaal van de Hoge Raad van Adel (thans vergaderzaal), klom in het kozijn en bevestigde de driekleur aan de vlaggestok. Bij het zien van dit zekere vrijheidsteken steeg een groot gejuich uit de menigte op en ontlokte aan de ontroerde kelen toch nog vrolijk gezang. Onze vlaguitsteker, nog steeds bij de vlaggestok in het kozijn staande, dankte ten slotte – zonder daartoe vóóraf verkregen machtiging – namens het Departement van Justitie voor de betoonde belangstelling.»⁹

Vermoedelijk was deze ambtenaar de 36-jarige bode J.Th.N. Voermans.¹⁰

De ministerraad weer op Justitie

En dan was er die andere ambtenaar, de 56-jarige bibliothecaris Adrianus Vermaas, die in diezelfde maand mei – het zal rond de 20ste geweest zijn – weer op zijn kamer aan de kant van de Poten in het nog steeds bijna lege departement zat, toen er op de deur geklopt werd. Het was vroeg in de ochtend en in het gebouw heerste verder een diepe stilte. Op zijn reactie «Binnen!»

ging de deur open en kwam minister-president en minister van Justitie Gerbrandy de kamer in. Nadat de heren elkaar met de bevrijding gelukkigwens hadden, vroeg de premier of de ministerraadszaal – de zaal op de eerste verdieping, precies boven de hoofdingang – gereedgemaakt kon worden, zodat daar de eerste naoorlogse vergadering van de ministerraad in Nederland gehouden kon worden.¹¹ Daar werd voor gezorgd en de aanwezige Justitieambtenaren zorgden voor een bloemstuk op de vergadertafel, van rode, witte en blauwe bloemen als cadeautje voor de ministers.

Een paar dagen na de vergadering – Gerbrandy was inmiddels naar Londen teruggekeerd – arriveerde er een briefje op het Plein 2B, gericht aan het personeel van het departement van Justitie. Het was afkomstig van Gerbrandy, die mede namens de ministerraad bedankte voor de bloemen: «Ik kan U de verzekering geven, dat deze bloemenhulde door alle leden van het Kabinet op hoogen prijs werd gesteld.»¹²

Nog voordat de secretaris-generaal en al die andere ambtenaren die in de loop der jaren uit het oude departementsgebouw waren geëvacueerd weer op het departement waren aangeland, was één traditie tenminste in ere hersteld: de ministerraad vergaderde weer op de plek waar dat tot de oorlog gebeurde: op het departement van Justitie. En daar voor het eerst met Gerbrandy als voorzitter.

Terugkeer

Op 8 mei 1945 reisde Gerbrandy, inmiddels voor de derde keer in bevrijd gebied, van Apeldoorn naar Amsterdam. Heel het land was nu vrij. Onderweg werd gestopt in Baarn, waar zijn vrouw verbleef. «Waarom heb jij zo'n gek hoedje op?» Het was deze gedenkwaardige vraag, waarschijnlijk in het Fries gesteld, waarmee mevrouw H.E. Gerbrandy-Sikkel haar met bolhoed getooide echtgenoot na al die jaren begroette, toen hij op die dag bij haar aanbelde en zij de deur opendeed.¹³ Gerbrandy kon niet lang blijven; hij moest naar Amsterdam, waar hij, staande op een getimmerde verhoging aan de achterkant van het koninklijk paleis, de bevolking van de hoofdstad toesprak.

Nu Nederland als geheel weer vrij was, keerde in juni en juli 1945 het departement van Justitie zowel uit Apeldoorn als uit Londen terug naar Den Haag.¹⁴ De eerste truck met meubels van het departement vertrok op 29 mei uit Apeldoorn naar Den Haag. Ook in Londen was het die laatste maanden een chaotische tijd op het departement. Er moesten reismogelijkheden geschapen worden voor de mensen die naar Nederland wilden repatriëren. En de in Londen gevormde archieven moesten naar Nederland. Van Angeren zette zich

zowel voor het welzijn van de ambtenaren als voor hun gezinnen volledig in.¹⁵ Er resteerde met ingang van 1 juli 1945 in Engeland nog een «Bureau Londen van het ministerie van Justitie», dat met ingang van 15 februari 1946 een onderdeel werd van de Nederlandse ambassade aldaar, maar bleef werken onder de verantwoordelijkheid van de minister van Justitie. Het bureau diende voor de afwikkeling van nog lopende zaken, vooral waar het ging om het internationale rechtsverkeer. Hoofd van dat bureau werd mr. W. de Jager. Vanaf de zomer van 1945 zou het departement van Justitie in elk geval in hoofdzaak weer centraal vanuit Den Haag gaan functioneren. Ook de ambtenaren die wegens hun joodse komaf aan het begin van de oorlog ontslagen waren, keerden terug naar het departement. Behalve Bernard van Zuiden. Hij was in Auschwitz overleden. Ook de jonge ambtenaar Wim Roebeling keerde niet terug. Hij was in de bossen bij Vierhouten bij een confrontatie met de Duitsers doodgeschoten.

Een nieuw begin

Het werk van het kleine departement van Justitie in Londen zou na de oorlog zijn gevolgen niet missen. In Londen gemaakte regelingen werden nog wel aangepast, maar met name de regelgeving over de bijzondere rechtspleging en het rechtsherstel zou op grote schaal toegepast worden. Het kabinet in Londen had niet kunnen voorzien op hoe grote schaal in het bevrijde Nederland arrestaties door de onbeheersbare Binnenlandse Strijdkrachten zouden gaan plaatsvinden. Daarom zou later aanpassing van de regelgeving nodig blijken.¹⁶

Wat betekende de bevrijding voor het departement van Justitie? Wat waren de prioriteiten? In de eerste plaats moest het departement zo gauw mogelijk weer kunnen functioneren. Dit betekende dat het pand aan het Plein in Den Haag weer onder het beheer van het departement moest komen, dat het schoongemaakt moest worden en dat het weer voor gebruik gereed moest worden gemaakt. Daarvoor moesten niet alleen de meubels, maar ook nog delen van de bibliotheek en van het archief uit Apeldoorn terugkomen, en *last but not least* de gezuiverde ambtenaren. Velen woonden inmiddels met hun gezin in Apeldoorn; in Den Haag lagen veel huizen in puin en was een groot gebrek aan woonruimte, zodat het nog een jaar zou duren voordat iedereen weer in de Haagse regio woonde. Natuurlijk moesten er ook een minister en ambtenaren uit Londen komen. Dat aantal was echter erg klein. Gerbrandy was slechts ad interim minister van Justitie, en verder kwamen secretaris-generaal Van Angeren en mr. W.G. Belinfante naar het departement. Belinfante had tijdens de oorlog voor het Londense departement gewerkt en zou na de oorlog bij het departement in Den Haag komen werken.

Met al deze mensen zou het departement zijn oude taken weer opvatten. Van Angeren zou echter nog slechts kort in functie blijven.

Bibliotheek

Een probleem apart bij de terugkeer naar Den Haag vormde de bibliotheek van het departement, die grotendeels in Apeldoorn stond. Tot enige maanden vóór de bevrijding had een deel van de bibliotheek nog in het departementsgebouw aan het Plein gestaan. Toen echter moest het gebouw helemaal ontruimd worden. De resterende, niet naar Apeldoorn getransporteerde boeken van de bibliotheek gingen naar de kelders van de Hoge Raad, een paar kisten met oude boeken werden in de Oude Molstraat opgeborgen.¹⁷ Toen het departement in de tweede helft van mei 1945 begon terug te keren uit Apeldoorn moest er ook voor de verhuizing van de bibliotheek gezorgd worden. Omdat het gebouw aan de Boszichtlaan in Apeldoorn, waar de meeste boeken in de kelder stonden, leeggemaakt moest worden, zegde een Canadese hoofdofficier op maandagmorgen toe dat adjunct-bibliothecaris Kelder tien vrachtauto's met chauffeurs ter beschikking kreeg. Op dinsdagochtend stonden de vrachtauto's klaar. Bij het schoolgebouw aan de Soerenseweg ging men eerst drie auto's vullen met de *Handelingen*, de *Bijlagen* en de ingebonden *Staatscouranten*, in de overige auto's gingen de wettenfolio's, de tijdschriftjaargangen en de boeken. Op woensdag vertrokken de laatste auto's met boeken naar Den Haag, waar men 's avonds rond zeven uur aankwam. De volgende dag zou alles uitgeladen worden. Adjunct-bibliothecaris Kelder:

«De volgende dag bezocht ik eerst de Bibliothecaris Vermaas, die mij mededeelde dat ik voorlopig alleen de bibliotheek moest verzorgen, omdat hem tijdelijk de Inwendige Dienst als taak opgedragen was. De auto's uit Apeldoorn waren direct uitgeladen, maar er was geen tijd geweest om toezicht te houden bij de bibliotheekboeken, vertelde de Heer Vermaas mij nog even.

Ik vond het al merkwaardig dat in de vestibule van het gebouw een vrij grote stapel boeken lag. Niet alleen in de raamkozijnen van de eerste verdieping lagen boeken, ook voor de ingangseur van de Bibliotheekzaal lag een enorme stapel... alles lag door elkaar. Ik begreep dat er iets mis was gegaan. Toen ik de Bibliotheekzaal binnenging wist ik niet wat ik zag... op de vloer tot aan de eerste gaanderij een opeenstapeling van boeken, alles door elkaar, ongeveer 35.000 delen hot en haar gestapeld, het was onvoorstelbaar. De lege vakken van de wandboekenkasten maakten het geheel nog treuriger.»¹⁸

Wie deze ruime en vele meters hoge zaal kent, en leest dat er op de vloer zelfs geen ruimte meer was om de boeken te sorteren – dat moest op de gangen gebeuren – begrijpt hoe groot de chaos was. Pas na twee maanden stonden de boeken weer waar ze hoorden, in de bibliotheekzaal, op zolder, in de gangen en op de werkkamers. Aanvankelijk werd Kelder door zes collega-ambtenaren geholpen, na een paar weken waren er nog maar twee over.

Geheime archieven

Ook de archieven van het departement moesten onder meer uit Apeldoorn terugkomen. Verder kwamen de geheime archieven terug uit een kelder in Delft. Voor de veiligheid waren de geheime archieven van het departement van Justitie in de herfst van 1939 in Delft ondergebracht. In september van dat jaar kreeg de conciërge van het Delftse kantongerecht, de 48-jarige politiemans L. van Rij, in zijn huis naast het kantongerecht bezoek van referendaris J.H. Swenne van het departement.¹⁹ Swenne was hoofd van de afdeling Algemeen Secretariaat en onder meer verantwoordelijk voor het geheime archief van het departement. Bij het bekijken van de woning van de conciërge merkte Swenne op dat de kelder zich heel goed leende voor de opslag van archieven die, aldus Swenne, voor een eventuele oorlog opgeborgen moesten worden. In opdracht van Swenne liet Van Rij onder zijn toezicht door de Rijksgebouwendienst de kelder voor de archieven gereedmaken door het plaatsen van rekken en het afsluiten van de toegang tot de kelder met een luik. Eind september arriveerde er in Delft een vrachtauto van de Rijksveldwacht met een grote partij archiefstukken die in strikportefeuilles²⁰ verpakt waren. Met hulp van zijn vrouw en dochters borg Van Rij de stukken in de kelder op. In 1940 volgden nog een koffer en ongeveer vijftientig pakken met archiefstukken, afkomstig van de procureurs-generaal bij de gerechtshoven van Arnhem, Den Bosch en Den Haag, plus geheime stukken van – zoals Van Rij het noemde – de spionagedienst. Die laatste stukken liet Van Rij onder zijn persoonlijk toezicht ergens anders opbergen, waar ze door vocht beschadigd raakten. Waarschijnlijk behoorden hiertoe de documenten, deels nog goed leesbaar, die in februari 2007 onder de vloer van het kantongerechtsgebouw te Delft werden gevonden. Zij werden echter niet aan het ministerie van Justitie teruggegeven maar naar het Haagse Paleis van Justitie vervoerd, waar na overleg met het Nationaal Archief besloten werd de documenten te vernietigen. Dat gebeurde er dus in 2007 met het geheime deel van het geheime archief van het ministerie. Van enig overleg met het ministerie is niets gebleken.²¹ Na de Nederlandse overgave in mei 1940